

METAFORA BADIY TAFAKKUR MEXANIZMINI SHAKLLANTIRISH OMILI SIFATIDA

*Qurbanbayev Ilhombek Aminbayevich – Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti*

She'riyatda tuyg'u, idrok va ifoda so'z andozasiga sig'maydi. Ma'no qirrasini tushuncha va g'oyani birlashtiradigan rishta, integrativ munosabat izchil semantik maydonni hosil qiladi. Lug'aviy konstruktsiya tashbeh va obrazga tenglashuvi tafakkur mexanizmini shakllantiradi. Muqoyasa asosida so'z ma'no ko'chirish usuli va yondosh poetik tafakkur tipi sifatida metafora badiiy nutqqa mansub hodisa hisoblanadi. To'g'rirog'i, tushuncha estetik muaddaoga yo'naltirilishi uning ma'no-mohiyatini belgilaydi. Ifoda malakasi she'r ruhiyatida tasavvur miqyoslarini kengaytirish barobarida rivoya texnikasini takomillashtiradi. Qayta kashf qilingan imkoniyat adabiy talqin jozibasini ta'minlaydi. Til materialidan estetik baholash mezoniga ko'chadigan istiloh inson ongosti qatlamlarini harakatga keltiradi. Vaholanki, "shoir so'z tanlovi va ma'noni g'oyada uyushtirish darajasi hissiy idrokni shakllantiradi. Maqsadga yo'naltirilgan jarayonda voqelikka munosabat o'zgaruvi asnosida tasavvur yangilanadi. Poetik illyuziya aslida ifodani teranlashtirishga xizmat qiladi. Unda nisbat va muqobillik jipslashadi" [2, 281]. Ingliz olimi Kristofer Koduell nazariy mushohadasida tasvir emotsional bo'yodqorligi hamda so'z estetik quvvat-hofizasiga urg'u berilsa-da, obraz tayanch markazini belgilaydigan metaforani nazarda tutadi. Keng ma'noda majoz shakli nisbat va muqoyasa yordamida o'quvchi didini yuksaltiradi. Anglangan haqiqatdan anglanmagan mohiyat sari borish uning tabiatini belgilaydi. E'tiborli jihati shunda, metaforizm umumnazariy muammo sanalsa-da, she'rda ijodkor fitratiga mansub shaxsiy xarakter kasb etadi. Aynan istiora badiiy nutqqa bezak berish barobarida muttasil ravishda estetik predmet yig'iqligini ifoda mustaqilligi qadar yo'naltiradi.

Odatda, metafora tasavvurni moddiylashtirishni maqsad qilib qo'yadi. Joriy tushuncha muqoyasa, nisbat, muqobillik va analogiya mantiqiy aloqadorligiga tayanadi. Majoziy tafakkur tipi so'z, poetik g'oya va ifoda estetik ta'sir quvvatini oshirish barobarida tasavvurni idrokka yaxlit ko'chirishga zamin hozirlaydi. Ta'bir joiz bo'lsa, she'r ruhiyatini vujudga mengzaydigan bo'lsak, tashbeh uning tomirlarida oqayotgan qonni harakatga keltiradi. "Bugun bor narsani boriday ko'rsatish, bor gapni boriday aytish san'at hisoblanmaydi. Bugungi chinakam ijodkor borliq manzaralaridan majoz qidiradi va topadi. Bunday san'atkor o'zini atrof-tevarakdagi narsa-hodisalardan majoz topib, unga ishora qilishga, o'qirmanlarni esa o'sha ishorani tushunib, uning zamiridagi ma'noni ilg'ashga odatlantirishga intiladi" [3, 422]. Majoz tasavvurni aniq va lo'nda, yaxlit va ta'sirchan, teran va qulay idrokka ko'chirishga xizmat qiladi. To'g'rirog'i, unda mantiqiy sillogizm holat va ifoda muntazamligini markazlashtiradi. G'oyat ingichka, nafis va ichkin tuyg'u ramziy ifodada maromiga yetadi. Aslida she'r ruhiyati sezimni harakat va holat uyg'unligida tasvirlashni taqozolaydi. Ta'rifga bo'y bermaydigan so'z ilohiy mohiyatini ochib berish intellektual hozirlik darajasiga bog'liq. Sirli imo-ishora va nozik qochirim ifoda daxlsizligini kafolatlaydi. Ijodiy mustaqillik asnosida tushuncha badiiy ma'no salmog'i oshadi:

Dillarga sanchilsa yillar savoli,
 Moziy kitobidan topilgay da'vo.
 Uni varaqlaydi avg'on shamoli,
 Ma'yus boqib turar Termiziy bobo [8, 239].

Shodmonqul Salomning "Iymon darvozasi" she'ri mantiqqa yo'g'rilgan majozda bitilgan. Adabiy tafakkurga chog'dosh tuyg'u tilida "moziy – o'zga tilda bitilgan doston", "Jayhun – Termiziylar munavvar qalbi", "asrlar sabri", "Iymon darvozasi" tashbehlari qabarib ko'rinadi. "Moziy kitobi" – tarix yosh avlod uchun ibrat maktabi, ko'hna va qadimiy an'analar sog'lom e'tiqodni qaror toptirishga yo'g'rilgan. Misralarga yoyilib ketgan metaforik ma'no falsafiy umumlashma hosil qiladi. Muallif nazdida, moziy – eng katta murabbiy! Hayotiy ziddiyatlarga yechim tarixdan topiladi. Metafora badiiy nutq doirasida ma'noni uyushtiradigan tayanch markaz vazifasini bajaradi. Matn poetik strukturasi 5 banddan iborat, unda tashbeh-jonlantirish kontrast usulni tavsiflaydi. "Bormi oranggizda til bilgan odam?" lirik subyekt murojaati qatimida ramziy ifoda ustuvorlashadi. Nahot, "odamzod zulmat nahriga, yorug' yuzi bo'lmagay deb g'arq". Shoir odatiy tilni san'at tiliga o'giradi, ezgulik va diyonatni tarannum qilishga jiddiy bel bog'laydi.

Metafora inson dunyoqarashi takomili bilan bog'liq tushuncha, uning asosida bilim va malaka yaxlitligi jilvalanadi. Muqoyasa va nisbat tasvir predmetini to'laqonli idroklashga zamin hozirlaydi. Hayotiy ehtiyoj mahsuli sifatida majoz oddiydan murakkab qadar harakatlanadigan odamzod shuurini boshqaradi. Aslida "she'r – tuyg'u suvrati. Unda emotsiya, ramz, obraz, badiiy san'at bo'lishi kerak; she'rda shoir subyekt, individual uslubi, «men»i, o'z ovozi bo'lishi lozim... inja bir san'atning nafosatiga, go'zalligiga, hikmatiga, adabiy-estetik qiymatiga diqqat qaratilishi ishni nisbatan osonlashtiradi" [6, 86]. Unda nozik qochirim, so'z o'yini yoxud ma'no yurishini qo'llanilgan tashbeh yaxlitlashtiradi. Obrazga tayanadigan ifoda metaforada aniqlik va lo'ndalikka erishadi. Poetik mantiq va falsafiy mushohada muvozanati adabiy talqin o'ziga xosligini ta'minlaydi. Zero, badiiylik sifatini belgilaydigan tushuncha tasavvur stereotipidan o'sib chiqadi. Barqaror illyuziyani yangilash faqat iste'dodga bog'liq:

Ko'nglimda yoridi armonning ko'zi,
 yo'lto'sar qaroqchi hijron doridi.
 Hali o'tmay turib bahor, yoz, kuzi,
 sen ketding... bir kunda dunyo qaridi [7, 23].

Yangi davr o'zbek lirikasida Nasrullo uslubi-shakliy izlanishlari salmoqli o'rin tutadi. O'quvchilarga "Ikkimizdan qolsin alanga" (2018) she'riy to'plami orqali tanish shoir tuyg'uni moddiylikka mengzashda jiddiy muvaffaqiyatga erishadi. Ijodkor adabiy talqinida metafora ko'ngil inja-sir asrorini tahlil qilish vositasi, muallif "Elegiya" bitigida tematik parallelizm majoziy manzarani uyushtiradi. Farzand dunyoga kelishi va she'r tug'ilishi orasida tasavvur bog'lami mavjud, mushohada assotsiatsiyasi falsafiy umumlashmani tadqiq sahniga chiqaradi. Hissiy idrokda mantiqan bir-biriga ulanadigan tafsilotlar lirik qahramon armonini tavsiflaydi. Parda ortida namoyon ma'shuqa siyrati ushalmas orzuni tasdiqlaydi. Fasllar nisbati (bahor, yoz, kuz) ruhiy holat o'zgaruvlarini jilolantiradi. Tarang falsafiy mushohada tug'yonni kuchaytirishga xizmat qiladi. Joriy holatda so'z manzara tasviri va kechinma-kayfiyat-holatni bir-biriga muvofiqlashtiradi:

So'nggi barg – so'nggi so'z.
Tugaydi ertak.
Qahr qilar qish –
Olam yuziga tortilar kafan – oq.
Tugamas firoq.
Tugamas... [5, 31].

Dilrabo Mingboyeva lirikasida metaforik ohang, odatda, sifatlovchi-sifatlanmish aloqasi bilan to'ldiriladi. Shoir she'riy yo'sinida bot-bot qo'llaniladigan "teran yolg'on", "qonsevgich", "mangu qo'shiq", "dil siniqlari", "yorug' xayollar" va "qora kuy" – epitet-muqoyasalar ramziy ifodani teranlashtiradi. Lavhada "so'nggi barg – so'nggi so'z" ertak intihosini ifodalaydi. Qor-kafan metaforasi firoq tugamasligiga ishora etadi. "Kuz – ertak" nominatsiyasida konnatativ ma'no shakllanadi. "Senga yetmagan yurak", "o'g'irlanar quyosh" tashbehlari ohorli hamda yangi, ruhiy holat-kechinmaga hamohang! Tushuncha mifologizmi asnosida vujudga keladigan motivizatsiya (sehrli qilich, uchar gilam) adabiy talqin stilizatsiyasiga keng yo'l ochadi. Inson kayfiyati va tabiat mavsumiaro aloqa metaforik birikuv yaxlitligini ta'min etadi.

Umuman, azal-azaldan so'z estetik qiymatini baholash pirovard maqsadni belgilaydi. Ayniqsa, ijod falsafasida ramz va majoz vositasida badiiy nutqqa bezak berish odat tusiga aylanayozgan. Unda tasavvur va ma'no munosabatga kirishadi. Ifoda tadrijini poetik g'oya hamda adabiy talqinga tenglashtiradigan tushuncha – metafora bir paytning o'zida ham estetik idrok shakli, ham tasvir vositasi vazifasini o'taydi. Aslida "so'zning ko'chma ma'noni, undagi badiiyat jarayonini yuzaga keltiruvchi majoz hamda uning rang-barang turlari: metafora, metonimiya, tashbeh, ramz, kinoya, mubolag'a, tashxis va hokazolardan iborat poetik san'atlar jozibasini, bu unsurlarning asardagi o'rni va roli, boshqa poetik vositalar bilan aloqadorligi, asarning badiiy-g'oyaviy mohiyatini ochishdagi xususiyatlarini o'rganish mohiyat e'tibori bilan shoir mahoratidagi eng nozik qirralar va nuqtalarni aniqlash, o'ziga xos murakkab bog'lanishdagi badiiyat kompleksini ilmiy tahlil va tadqiq etish" [6, 3-4] muayyan nazariy ehtiyoj hosil qiladi. Shoir qo'llagan har bir original tashbeh poetik tafakkurni yangilaydi. Mushohadani badiiy teranlikka yo'naltirish aynan majoz zimmasiga tushadi. Metaforada tasvir yig'iqligi hamda ifoda yoyiqligi omuxtalashadi. Shu ma'noda, til, nutq va tafakkur sathlarini birlashtiradigan tushuncha tuyg'u hamda mushohadaaro falsafiy assosiatsiyani shakllantiradi. Unda sabab va oqibat o'rtasidagi rishta badiiy miqyosda o'zgachalanadi. Shakliy lakonizmdan poetik mantiqqa, poetik mantiqdan ma'no siljishiga o'tib turadigan atamada muqoyasa negizida voqelik estetik idrokalanadi.

Adabiyotlar:

1. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – Москва: Наука, 1980.
2. Кристофер Кодуэлл. Иллюзия и действительность. – Москва: Прогресс, 1969.
3. Yo'ldoshev Q. Ochqich so'z. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
4. Karimov O. Abdulla Oripov she'riyatida metaforik obrazlar. – Toshkent: Akademnashr, 2014.

5. Mingboyeva D. Yo‘ldagi ayol. – Toshkent: Mashhur-press, 2020.
6. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2016.
7. Nasrullo. Ikkimizdan qolsin alanga. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
8. Shodmonqul Salom. She’r sayyorasi. – Toshkent: Adabiyot, 2020.
9. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
10. <http://www.ziyouz.com/>.